

Makale Künyesi (Araştırma): Kaman, S. (2019). Firdevsü'l-İkbâl'de geçen aral, atav, töbek/tübek sözcükleri üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (2), 468-487.

FİRDEVSÜ'L-İKBÂL'DE GEÇEN “ARAL, ATAV, TÖBEK/TÜBEK” SÖZCÜKLERİ ÜZERİNE¹

Sevda KAMAN²

ÖZET

Hive Hanları tarihini anlatan Klasik dönem sonrası Çağatay Türkçesi ile yazılan *Firdevsü'l-ikbâl*'i yalnızca tarihi bir metin olarak görmek gerekmektedir. Yazarı Şir Muhammed Mirab Mûnis (1778-1829); hanlık teşkilatı, Hive'de yaşayan halkların etnik yapısı, dilleri, kültürel değerleri, tarım ve ticareti, coğrafyası, önemli kişileri vs. hakkında da bilgiler vermektedir. Bu bakımdan eserde yazıldığı dönemin coğrafi bilgilerine de rastlanılmaktadır. Bu makalede *Firdevsü'l-ikbâl*'in 156b-336a varakları arasında “ada” anlamında geçen *aral*, *atav*, *töbek/tübek* sözcükleri ele alınmıştır. Çalışmada ele alınan sözcüklerin *Firdevsü'l-ikbâl* (156b-336a)'deki karşılıkları verilmiş, eserde kaç kez geçtiği (sıklığı) belirtilmiş, eserden tanık cümleler paylaşılmıştır. Bu çalışmada amaç, ele alınan sözcüklerin Klasik dönem sonrası Çağatay Türkçesi eserlerinden biri olan *Firdevsü'l-ikbâl*'de hangi bağlamda ve sıklıkta geçtiğinin ortaya konularak Çağatay Türkçesinin söz varlığı ile ilgili çalışmalara katkı sunmak; Mûnis'in *Firdevsü'l-ikbâl*'de Hive'nin coğrafyası ve iklimi hakkında verdiği bilgilere, Hive'deki coğrafi adlandırmalara dair yaptığı açıklamalara dikkat çekmektir.

Anahtar kelimeler: Firdevsü'l-ikbâl, Çağatay Türkçesi, aral, atav, töbek/tübek.

ON THE WORDS “ARAL, ATAV, TÖBEK/TÜBEK” USED IN FIRDAWS AL-IQBAL

ABSTRACT

Firdaws al-Iqbâl, narrating the history of Khanate of Khiva in PostClassical Chagatai Turkish language, should not be considered only as a historical text. The author Shir Muhammad Mirab Mûnis (1778-1829) provides information about many other topics, such as

¹ Bu makale, 2012 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türk Dili Anabilim Dalında Prof. Dr. Mesut Şen'in danışmanlığında hazırladığım “Firdevsü'l-ikbâl Giriş-Transkripsiyonlu Metin-İnceleme (156b-336a)-Dizin” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dr. Öğr. Üyesi skaman@bartin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8167-8961>.

organization of the Khanate, ethnicity of people in Khiva, their languages, their cultures, agriculture and commerce, geography of the Khanate, important persons of the time etc. In this respect, geographical data of the time is also available in the work. This study deals with the words *aral*, *atav*, *töbek/tübek*, which basically mean "island", in 156b and 336a sheets. The words which are dealt with in the study are presented with their counterparts in the abovementioned sheets in *Firdaws al-Iqbal*, and with their frequency of use in the sheets and some sentence samples are also demonstrated. The aim of this study is to contribute to the studies on vocabulary of Chagatai Turkish by revealing how often and in which contexts the words that are discussed in this study are used in *Firdaws al-Iqbal*, and also to highlight the information and explanations that the author Münis reports regarding the Khiva's geography and climate and how they were termed in Khiva.

Keywords: *Firdaws al-Iqbal*, *Chagatai Turkish*, *aral*, *atav*, *töbek/tübek*.

GİRİŞ

Orta Asya Türklerinin aşağı yukarı 250 yıl süren siyasi birliğinin son Şeybanî hükümdarı Abdullah Han (1583-1598) ve oğlu Abdülmümin'in ölümü (1598) ile sona erdiğini aktaran Janos Eckmann, 1500 yılında Özbekleri tek bir siyasi birlik altına toplamayı başaran Şeybanîlerin hanlığının zayıfladığını, sonrasında Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları olmak üzere üç devlete ayrıldığını ifade etmiştir (Eckmann, 1964, s. 121). Feridun Tekin, Hive Hanlığı (1804-1920)'nin diğer hanlıklardan medeni hayatı, edebî muhiti ve birçok yönü ile ayrıldığını; bu hanlığın sınırlarını oluşturan coğrafyanın (Harezmi'nin) çok eski medeniyetlere ev sahipliği yapmış olduğunu altını çizmektedir (Tekin, 2008, s. 200).

Münis, El Tüzer Han'ın emriyle başladığı eseri *Firdevsü'l-İkbâl*'de XVIII. asır ve XIX. asrın birinci çeyreğindeki olayları (Muhammed Emin İnak (1760-1790)'ın, Avaz İnak (1790-1804)'ın, El Tüzer Han (1804-1806)'ın, I. Muhammed Rahim Han (1806-1825)'in Harezmi'de tahta buldukları devirleri) aktarmıştır (akt. Kaman, 2012, s. 2). Kongrat hanlığının ilk tarihçisi olan Münis, eserini Muhammed Rahim Han hükümlüğünün yedinci yılına (1813'e) kadar getirmiş; eseri onun öğrencisi ve yeğeni olan Muhammed Rıza Âgehî tamamlamış; Âgehî, 1813'ten 1825'e kadar Harezmi'de I. Muhammed Rahim Han ve Allahkulu Han hükümlüğü dönemindeki olayları aktarmıştır (akt. Kahya, 2010, s. 3; akt. Kaman, 2012, s. 1) Eser; yazarının ön sözde belirttiği gibi bir mukaddime, beş bab ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır:

9b/08 Bir muqaddama, beş bāb, bir hātumağa taqsim taptı. Muqaddama ba'zı maḥşūṣāt-ı a' lā-hākānī zikride, kim āsar-ı (9) ikbāl-ı şāhib-kırānī ērdi, avvalğı bāb Ḥazrat-ı Adam 'alayhi's-salām icādından Nūh 'alayhi's-salām (10) avlādığa mezkūr bolur. İkinçi bāb Yāfaş 'alayhi's-salāmdın Koñrat şu' basığaça Moğul pād-şāhlarınñ (11) zikride, üçünçi bāb Qorlas avlādından pād-şāhlıq marātıbğa yētgenler (12) zikride kim soñğı Abu'l-gāzī Ḥan ibn Yād-gār Ḥan durur, törtünçi bāb (13) Ḥazrat-ı pād-şāh-ı şāhib-kırānnıñ acdād-ı kirām ve ābā-yı zu'l-iḥtūrāmınñ zikride, (14) beşlençi bāb Ḥazrat-ı pād-şāh-ı şāhib-kırānnıñ valādat-ı humāyūnıdın (15) bu rıśāla-ı sa' ādat-makāla itmāmığaça her vaqāy-ı - kim āsar-ı şāhib-kırānıdın vuḳū' (16) tapmış ve vuḳū' tapğusı durur- zikr kılılır. Hātuma avlyā-yı 'izām ve 'ulamāyı kirām (17) ve 'umarā-yı zu'l-iḥtūrām ve şāhib-davlat bēgler ve zekkī-ṭab' şā'ırlar ve dānişmand (1) fāzıllar ve Falātūn-fiṭrat hunarmandlar ve ba'zı umūr-ı ġarība -kim Ḥazrat-ı pād-şāhnıñ (2) ayyām-ı maymanat ancāmıda vuḳū' tapıp durur- alar ḥıkāyātığa maḥşūş durur.

Munirov ise eserdeki başlıklardan yola çıkarak eserin on altı baptan oluştuğunu ifade etmiştir:

I. bab: Ādem'den Nuh evladına; II. bab: Yafes'ten Kongratlara dahil olan Moğol hanları; III. bab: Kurlas evladından han olanlar hakkında olup, onlardan sonuncusu Ebulgazi Han'dır; IV. bab: El Tüzer'in babası ve ataları hakkında; V. bab: Muhammed Emin İnak'ın hükümranlığı zamanındaki olaylar hakkında; VI. bab: Avaz Biy İnak'ın yaptığı işler hakkında; VII. bab: El Tüzer'in evladı ve onun devrinde olan olaylar; VIII. bab: I. Muhammed Rahim (1806-1825) hükümranlığı devinde olan olaylar hakkında; IX. bab: Allahkulu Han (1825-1843) hükümranlığı devrinde olan olaylar hakkında; X. bab: Rahimkulu Han (1843-1846) hükümranlığı devrinde olan olaylar hakkında; XI. bab: Muhammed Emin'nin (1846-1855) padişahlığı hakkında; XII. bab: Abdullah'ın hanlık devri hakkında; XIII. bab: Kutluk Murad'ın padişahlığı hakkında; XIV. bab: Seyyid Muhammed Han'ın (1856-1865) hükümranlığı devrindeki olan olaylar hakkında; XV. bab: II. Muhammed Rahim Han'ın (1865-1910) zamanında olan olaylar hakkında; XVI. bab: Esfendiyar'ın (1910-1918) hükümranlığı ve o devirdeki olaylar hakkında. (Munirov, 1960, s. 51-52; akt. Şişman, 2012, 26).

Bregel "Taşdığı ilk elden tarih bilgilerinin hacmi dolayısıyla modern tarihçiler için çok büyük bir değeri vardır." cümleleriyle eserin önemini vurgulamış, kendi zamanının ve türünün sınırları dâhilinde Münis ve Āgehi'nin eserini başarılı bulduğunu ifade etmiştir (Bregel, 1999, s. 36). Abdülkadir İnan ise 19. yüzyılın Türkistan'ının yetiştirdiği önemli simalar olarak nitelendirdiği Münis'in tarihî eserinin değerini şu şekilde açıklamıştır: "Rus istilası arefesinde Türkistan'ın medeni ve siyasi hayatının ne halde bulunduğunu, yerli mahazlara göre, öğrenmek isteyen Türkistan gençliği Münis ve

Âgehi'nin eserlerini tetkik etmeye mecburdur.” (İnan, 1933, s. 20). *Firdevsü'l-İkbâl*'in ikisi Leningrad'da, beşi Taşkent'te, biri Helsinki'de ve biri de İstanbul'da olmak üzere dokuz yazma nüshası vardır (Bregel, 1999, s. 44). Bu çalışmada *Firdevsü'l-İkbâl*'in İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinin T82 numarada kayıtlı nüshasından yararlanılmıştır.

1. Firdevsü'l-İkbâl (156b-336a)'de Coğrafi Bilgiler:

Klasik dönem sonrası Çağatay edebiyatının şairlerinden biri olarak anılan Münis ile Münis'in ölümünden sonra eserini beşte birini kaleme alan Âgehi'nin yazmış oldukları *Firdevsü'l-İkbâl*, Hive'yi birçok yönüyle tanıtan bir eser niteliğini taşımaktadır. Hive Hanlığı, kuzeyden Aral gölü ve Kırgız çölü, doğudan Buhara, güneyden Afganistan ve Horasan, batıdan Hazar Denizi ile çevrilidir ve Hive halkı dört ayrı topluluktan oluşmuştur: Sart, Özbek, Türkmen, Karakalpak (Suavi, 1977, s. 43, 47). Hanlığı, Hive Özbeklerinden Kıyat Kongrat sülalesinin mensupları yönetmektedir. Bu sebeple eserde sık sık Özbekler hakkında bilgiler verilmiştir. Örneğin Münis, Aral gölünün üstündeki adalar hakkında bilgiler verirken Arapça “adalar” anlamına gelen *cazâyır* yerine Özbeklerin *töbek/tübek*, *aral ve atav* sözcüklerini kullandıkları bilgisini aktarmıştır: “322a Ve uluğ ve kiçik cazâyırı köp (13) bolur -kim Özbek alarnı tübek u aral u atav dërler- ‘acâyibât anda kem tapılır.” Burada Özbekler ifadesiyle Hive Özbeklerindeki dört boyu (Uygur-Nayman, Kanglı Kıpçak, Kıyat Kongrat, Nöküz-Mankıt) kastettiği anlaşılmaktadır.

Eserde, Hive Hanlığı'nın siyasi, sosyal ve etnik yapısı, kültürel öğeleri, tarım ve ticareti, coğrafyası, önemli kişileri vs. hakkında bilgiler verilmektedir. Bu çalışmada *Firdevsü'l-İkbâl* (156b-336a)'de yer alan coğrafi bilgilere dikkat çekilmek istenmiştir. Munirov “Çöllere, Aral gölü, Amu Derya'nın önceki yatağı ve Hacim Han'ın hanlığı döneminde Amu Derya'nın yatağının değiştirilmesi, Şahabad ormanı, Bend Sultan hakkında bilgiler de mevcuttur.” sözleriyle eserdeki coğrafi bilgileri vurgulamıştır (Munirov, 1960, s. 18). Zira Münis, Hive'deki coğrafi adlandırmalar hakkında yer yer açıklamalarda bulunmuş, yer adları hakkında bilgiler vermiştir:

173b Ol diyâr Nesây ve Bâvard tavâbî' durur. Anıñ (4) ekşer mavzı'ı
çaşma-sârlıg u şâlî-kârlıg bolur döp dururlar. Gâliba bu cihatdın anı
Ahal dërler.

259a/17 Şanba küni [259b] (1) aynıñ on ikkisinde Kırkirevk kenârın -
kim ol nahrnı Ögüz Kétken hem dërler- muñım-ı hıyâm-ı (2)
maymanat-ancâm éttiler.

296b/6 Ve Hocand Daryası -kim anı Sayhün ve Sır dërler- (7) aña
koyar. Yañı Daryâ ve Kuvang suyı -kim Sayhünñiñ şua' bätüdün durur-
alarnıñ (8) muşîbî dağı ol durur.

323a/1 Žuhā heneggāmıda Mañlayıǵa (2) muvāfaqat körgüzüp bu yanǵa köçgen élniñ avvalı yolıqtı ve āftāb-ı ‘ālam-tāb (3) samtu'r-rā ṣğa murtafi' bolǵanda Yañı Daryāniñ qoyǵan mavzı' ıdın -kim aña (4) Qarabaylı hem dەرler- ötüldi.

Mûnis Hive'nin iklimi hakkında da bilgiler vermiş; kış mevsimindeki sert iklim sebebiyle sık sık don yaşadığını, bölge halkının sıkıntılar yaşadığını aktarmıştır:

315b Ol kün sarmā şıddatı u (12) burūdat ḥıddatı ol martabaǵa yetti kim Cayhūn suyu bā-vucūd ol kim iştıdād-ı tuǵyān u iḥtūdād-ı (13) carayñn ḥayrat-zadalar közi dék muzdın āyına-band boldı. Belkim fūlād-payvand u ekşer kémeler (14) daryā ortasında muz bile kaytıp aḥmāl u aşkālın sāḥıǵa naql kıldılar.

316 a (5) Témür-püş barça past u buland

Velī baḥrlar muzdın āyına-band

Toñup birbiridin katıǵ yér u su

Ki tapmaq (6) kişi farq étip cust-cū

Qatıǵlıǵda ḥarādın artuq kélip

Savuq şıddatıdın (7) velī ayrılıp

Ésip her qayan tund-ı savuǵ şımāl

Tüze almayın nāla eylep (8) mñhāl

Ten u şāḥıǵa sım baǵlap dıraḥt

Yél ésgen sayı eyleben larza-ı saḥt (9)

Tutaşmay savuq şıddatı birle ot

Tüşüp cānǵa ot ḥasratı birle ot

Bu yañlıǵ (10) savuq körmedi āşkār

Cahān içre tā ayrulur rüzgār

322a Ve Adaq bile Yañı (15) Şahar -kim Ḥ(v)ārazm-ı Iram-bazm bılādınıñ mu' azzamātıdın érdi- ol tēñiz- (16) niñ astıda durur. Ḥālā ol şaharlarınñ taşdın bınā tapǵan 'ımāratları (17) kéme aḥlıǵa su astıda körünür ermiş. Çün āftāb-ı İskenderī sıpıhr-ı nil-günniñ [322b] (1) daryā-yı aḥzarıǵa keşti-ı nūr sürüp durur. Bā-vucūd kim tēñizniñ muzı tört (2) barmaq ve yarım qarışdın zıyāda qalın toñmay durur érdi.

325a Qayturda muşāhada kılıldı (4) kim şudrūn cıhatıdın alarnıñ dāman-ı ıttışalı girtbān-ı infikāk bolup çäkınıñ ' arzı bir qarış (5) belki ikki qarışdın zıyādarak bolǵan érken at ve ulaǵlar ol yaruqlarnıñ (6) bir kıraǵıǵa kélse muz yarım gez suǵa batıp yana bir kēnārı büyük çıkar at ségirip bu kıraǵıǵa özin (7) alsa yana bu batıp ol buland bolur. Mundaǵ ḥatarnāk 385 mavāzı'da kişi ve at žāyı' bolmay çıqıldı. Meger bēs at ve bir tēve -kim rākibiniñ ğafılatı cıhatıdın- yaman yérlerde muzǵa oyulup talaf boldı.

Eserde nehirler, göller, denizler hakkında da bilgiler vardır. Örneğin, Mûnis bugün kuruma tehlikesi ile karşı karşıya kalan dünyanın dördüncü büyük gölü olan Aral gölünün bir diğer isminin Harezim Gölü (*Buhayra-ı Hārazm-ı Iram-bazm*) (272a/02, 321b/13) olduğunu, gölün yüzölçümünü ve göle bağlı nehirleri şu şekilde açıklamıştır:

321b Ve añı Buğayra-ı H(v)ârazm-ı İram-bazm atarlar. Ravzatu's-(14) şafânîñ hâtımasında anıñ mısâhatım yüz farsang bitip dururlar. Al-hâl ikki yüz (15) farsangdın ziyâda durur dërler. Ve H(v)ârazm hafazahu'llâhu 'ani'l-âfât ve'l-lezm harâb bolmasdın (16) burun Amuya -kim Balh u H(v)ârazm daryâsığa ve Cayhûngâ maşhûr durur- Ürgenç-i kâdimniñ astıdın (17) ötüp Balkan tağınıñ şarķi dâmanasığa yétip canüb tarafıdın ğarбіğa évrülüp Oğurçadıñ [322a] (1) Mazandaran ténizığa kıya durur érđi. Meger nahr-ı Hâlic -kim Kök Özekğa maşhûr durur- (2) bu ténizğa aķa durur érđi. Ta`rîh-ı Hicrî otuz yüz seksen altıda Hâcım Hân- (3) niñ ayyâm-ı davlatıda Amuya suyı Hâvâst Münârasınıñ yoķarısıda Kara Ayğır (4) tuğaydın yol yasap Tök ka' asınıñ tübidin ötüp bu ténizğa kıyup burunğı (5) rüd-hânası bi'l-küll masdüd boldı.

Münis, Aral gölünün suyunun çok tuzlu olduğunu, içilemediğini, Hocand Daryası (Seyhun/Sır), Yañı Darya, Kuvañ suyunun ve Deşt-i Kıpçak'tan pek çok nehrin dökülmesine rağmen suyunun tadının değişmediğini, bu sebeple diğer adının *Açığ Téniz* 'Acı Deniz' (272a/02, 322a/11) olduğunu aktarmıştır:

322a Ve Hocand Daryâsı -kim anı Sayhûn ve Sır dërler- (7) aña kıyar. Yañı Daryâ ve Kuvañ suyı -kim Sayhûnniñ şua' bätidin durur- alarnıñ (8) muşibi dağı ol durur. Ve bu mezkûr bolğan bihârdın başķa köp anhâr-ı 'azîma Daşt-ı (9) Kıpçakdın kelip aña kışulur. Ammâ suyı ba-ğâyat şor durur. Munça süçük sulığ (10) daryâlar aña aķmak bile ta'mığa herğiz tafâvut yétmes. Hattâ daryâ kıyğan mavz' dın (11) bir kadam ilgeriraķdın su içip bolmas. Ğalıbâ bu cihatdın anı Açığ Téniz dërler (12) ve ekşer mavz' niñ ka' rı ma' lüm ermes.

2. "aral, atav, töbek/tübek" Sözcükleri

Çalışmada ele alınan *aral, atav ve töbek/tübek sözcüklerinin Firdevsü'l-İkbâl* (156b-336a)'deki karşılıkları verilmiş, eserde kaç kez geçtiği (sıklığı) belirtilmiş, eserden tanık cümleler paylaşılmıştır. Ele alınan sözcüklerin kökeni ile ilgili görüşlere yer verildikten sonra sözcüklerin Çağatay Türkçesi sözlükleri başta olmak üzere Türkçenin tarihî metinlerindeki ve çağdaş Türk lehçelerindeki, ağızlardaki karşılıklarına yer verilmiştir.

2.1. aral: *Firdevsü'l-İkbâl* in 156b-336a varakları arasında sözcük "ada" anlamı ile 4 kez (248b/16, 261b/01, 319b/13, 322a/13) kullanılmıştır

322a Ve uluğ ve kiçik cazâyırı köp (13) bolur -kim Özbek alarnı töbek u aral u atav dërler- 'acâyıbât anda kem tapılır. (14) Ve yazda macmü' murğ-âbilarnıñ mekân u âşyânı ol atavlarda bolur.

Münis 322a12/13'te gölün üzerinde irili ufaklı pek çok ada bulunduğunu, Özbeklerin bu adaları *töbek/tübek, aral ve atav* olarak

adlandırdığını, bu adalarda bazı hayvanların bulunduğunu ve sayısız su kuşunun bu adacıklara yuva yaptığını aktarmıştır.

Amu Derya, çeşitli kollara ayrılarak Aral gölüne döküldüğünde adalar meydana getirdiği için göl de “ada” anlamına gelen *Aral* ile adlandırılmıştır (Gulamov, 1958, s. 19-20; akt. Gündoğdu, 1995, s. 4). *Aral*, *Firdevsü'l-İkbâl*'in 156b-336a varakları arasında bir yer adı olarak da (Bugünkü Kazakistan ve Özbekistan arasında büyük ve geniş bir göl) sıklıkla (180a/01, 189b/12, 190a/01, 190a/08, 193b/11, 196a/15, 197a/01, 198b/14, 200a/03, 202a/04, 205b/06, 205b/08, 217b/11, , 231b/01, 234a/08, 234a/09, 237a/06, 241a/06, 247b/11, 250b/15, 253b/16, 253b/16, 261a/14, 261b/01, 264b/02, 268b/13, 270b/02, 270b/10, 272a/04, 273b/08, 274b/10, 275b/07, 275b/09, 278b/10, 282a/14, 282b/12, 283a/16, 286a/15, 289a/07, 289a/10, 291b/16, 292a/11, 293a/07, 293a/16, 305a/11, 306a/03, 306a/15, 328b/01, 330b/09, 332b/05, 332b/07, 333b/01, 333b/05, 333b/08, 334a/03, 334b/02, 335a/01) geçmiştir. LÇTO'da *Aral teñizi* madde başına karşılık “Çayhün ile Sayhün'ün manşüb olduğu H(v)ārazm kıt'asındaki caşım köl, Aral deñizi.” (Şeyh Süleyman, 1882, s. 7) tanımı verilmiştir. CSS'de *aral* “insel, ile (ada)” ve *Aral tingizi* “Aralsee, le lac d'Aral” sözcüklerine yer verilmiştir (Vámbéry, 1867, s. 206).

Moğolcada “ada, yarımada, vaha, çöl” (Lessing, 2003, s. 77) anlamına gelen *aral* sözcüğünün Moğolcadan Türkçeye geçen alıntı sözcüklerden biri olduğu yönünde görüşler olduğu gibi aksini iddia eden görüşler de vardır. Rybatzki, “Classification of Old (Middle) Turkic (And Uighur) Loanwords in (Old And) Middle Mongolic” adlı çalışmasında Türkçeden Moğolcaya geçen sözcükleri sıralamış, çalışmasında György Kara'nın (2001: 80) ve Poppe'nin (1955: 38) görüşünün *aral*'ın Türkçeden Moğolcaya geçen alıntı bir sözcük olduğu yönünde olduğunu; T.Tekin'de (1968) ve Clauson'da, Röhrborn'da bu sözcüğe dair bir veri bulunmadığını, Gabain'in (1974) çalışmasında sözcüğün geçtiğini, Räsänen'in sözcüğün Moğolcadan Türkçeye geçen alıntı bir sözcük olarak değerlendirdiğini aktarmıştır (Rybatzki, 2011, s. 192). Räsänen, Gabain'in “dickicht (çalılık)” anlamını verdiği sözcüğün Çağataycada “ada” anlamına geldiğini; sözcüğün kökeninin Moğolca olduğunu ifade etmiştir: “<mo. (KWb.14) aral 'Insel, burj. Alar (>jak. alar) (Ramst. JSFOu 32:3) *paral.” (Räsänen, 1969, s. 23).

Sözcüğün Türkçe kökenli olduğunu iddia edenlerden biri Nicolas Poppe'dir. Poppe “Orta Moğolcadaki Türkçe Kelimeler” adlı çalışmasında *aral* sözcüğünü de ele almış, sözcüğün Eski Türkçede “orman, koru (stepteki bir adacık)” anlamında kullanıldığını ifade etmiştir:

aral "ada" GT 8, bir yer ismi olarak H 59, krş. Mu. 104 "ada", M. H. Ord. (Ordos), Bur. *aral*, Kalm. *arł*, Mong. (Monguor) *arā* aynı< Türk.: ET *aral* "orman, koru (stepteki bir adacık), Kır. *aral* "ada". (Poppe, 1955, s. 38; (çev. Karaağaç), 1983, s. 258).

Robert Shaw, Eski Türkçedeki *ara* sözcüğüne işaret ederek *aral* sözcüğünün Türkçe kökenli olabileceğini belirtmiş; *ara* sözcüğünün *orta*'nın edilgen şekli olup olmadığına şüpheli olduğunu ifade etmiştir: "árál (subs.) island (Qu. passive form from ára 'middle'." (<https://archive.org/details/asketchturkulan00shawgoog/page/n15,20>) Eylül 2019; Yıldırım, 2007, s. 28). Vámbéry de Shaw gibi *aral* ile *orta* sözcükleri arasında ilgi kurmuş, *ara* ile *aral* sözcüğünü aynı bahiste "*ara*, *aralık*: zwischenraum, pass; *arıs*- doppeldeischsel, *aral*: see insel (eigentl. Ein zwischen grössern Körpern ein-geschlossener kleiner Körper)." incelemiştir (Vámbéry, 1878, s. 18-19). Räsänen de "nehirdeki ada" anlamını verdiği *otruğ* ile *orta* (*otra*) sözcüğü arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir: "Insel im Flusse. Letztere Formen durch Kontamination mit *orta*, *otra* 'mitte'." (Räsänen, 1969, s. 367). Mehmet Özeren, Kırgız Türkçesiyle Türkiye Türkçesi ağzlarındaki söz varlığının benzerliklerini ele aldığı çalışmasında şu örneği vermiştir. "*aral* (KS, 40) Ada; *eki suunuñ aralr*: İki suyun arası // *aral* (İst.; DS, C. 1) İki şey arası, ortası." (Özeren, 2015, s. 148). Bu örneklerde *aral* sözcüğü için verilen "iki şeyin arası" anlamı sözcüğün *ara* kökünden geldiği yönündeki görüşlerle aynı doğrultudadır.

Mesut Şen **ar-* fiilinin tarihi lehçelerdeki türevlerini sıraladığı makalesinde *aral* sözcüğüne de değinmiş ve sözcüğün **ar-* fiilinden türemiş olabileceğini şu şekilde açıklamıştır:

Uygur Türkçesinde 'fundalık, çalılık' ve 'ada' (Caferoğlu, 1968, s. 18; Gabain, 1988, s. 261a) manalarında bulunan ve 'ada' manasıyla Moğolcaya da geçen *aral* (Lessing v.d. 1995, 48b) kelimesi de **ar-* fiilinin bir türevi olmalıdır. Fiilden isim yapma eki olan *-l*, Moğolca ve Türkçede müştereken kullanılan bir ektir. Meselâ Uygur Türkçesinde bulunan 'boğaz, vadi' manasındaki *kısil*. *kıs*- fiilinden *-l* ekiyle türetilmiş bir kelimedir: *kıs-l-l* (Gabain, 1988, s. 53 [117 n.]). Tabii kelimenin Uygur Türkçesinde *aral* şekli dışında, **aral* şekline hiç tesadüf edilmemesi dikkat çekicidir. Ancak Uygur Türkçesinde kelime ve eklerde *ı>a* ünlü değişiminin belirgin bir özellik olduğunu unutmamak gerekir: *amrı-l* 'sakinleşmek' fiilinin tabanı **am-* fiilinden türetilen 'sakin, sessiz' anlamındaki *amı-l-amal* (Gabain, 1988, s. 37 [20 n.]) kelimesinde görüldüğü gibi. *Aral* kelimesi Çağatay Türkçesi ile çağdaş şivelerde de bulunmaktadır: Çağ. *aral* 'ada' (Seng 36/9); Özb. *árál* 'ada', YUyg. *aral* 'ada', Kır. *aral* 'ada', Alt. *aral* 'orman; genellikle nehir ve göllerin çevresinde bulunan çalılık' (Şen, 2010, s. 46-47).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde *aral* madde başına “ada” (TS 92) karşılığı verilmiştir (Caferoğlu, 1968, s. 18). Orta Türkçe dönemindeki eserlerde sözcüğe rastlanılmamıştır. LÇTO'da *aral* sözcüğü “araları yakın atalar, ata, bir kabila ismidir” (Şeyh Süleyman, 1882, s. 7); LE'de “aral (ارال): (elif üstün ile, /r/ medli elif ile, /l/ sükkün ile). “su ortasında olan kara parçası, ada”; yazmalar: “ortasında suyu olan kara yer” (Rahimi, 2016, s. 245) şeklinde tanımlanmıştır. DTO'da sözcüğe *ile* (ada) karşılığı verilmiş, Bâburnâme'den tanık cümleler aktarılmıştır: “B. 435 zarb-zanlık arabalarını bir aralğa keçürüp araldın zarb-zan ata kirişti”; “B 455 ...aşdın burunraq, saçık givürür aşnâsıda (7) mast tévelerni ve fillarnı utrudadı aralda uruşka saldılar.” (De Courteille, 1870, s. 10). Sözcük, *Bâburnâme*'nin Kâbil ve Hindistan bölümlerinde 22 kez “ada” anlamında kullanılmıştır (Şen, 1993, s. Dizin/31): “150b/14 Oşbu kéb't toğrısıda bir aral bar édi. H151a/1 keyn qalğan éller aralda köründiler.”

2.2. atav: (<E.T. ātağ>atav; adağ>ada) *Firdevsü'l-İkbâl*'in 156b-336a varakları arasında sözcük “ada” anlamı ile 4 kez (312a/01, 319b/13, 322a/13, 322a/14); “adacık” anlamına gelen *atavça* (*atav+ça*) ise 1 kez (271b/09) kullanılmıştır:

319b Bu cihatdın ‘asâkir-i manşûra ol mavâzî’ğa ‘ubür kılamak (13) ihtimâlıdın mutavahhım bolup tēñiz içiğa kirip aral u atavlarda ħar-gâĥ-ı ıķâmatnı bar-pây (14) kıldılar.

322a/14 Ve yazda macmû‘ murğ-âbîlarnıñ mekân u âşyânı ol atavlarda bolur.

271b Ol ‘âlî-ĥazratnıñ özleri mahramlar u mulâzımlar bile kême üzre (8) oturup daryâ tamâşâsığa iştigâl körgüzüp kéc pişinda Çumanaynıñ (9) şımâlıda bir muĥtaşar atavçanı -kim barça atrâfi daryâ durur ve canûbî Çumanay nahrı durur (10) érdi.

Firdevsü'l-İkbâl'in 156b-336a varakları arasında *atav* sözcüğü yer adında tamlanan olarak geçmiş, Hive'nin 10 km doğusundaki bir ada “Şayyad Atavı” (329a/16) şeklinde adlandırılmıştır. *Firdevsü'l-İkbâl*'de sözcüğün varyantları olan *ada/adağ* şekilleri kullanılmamıştır ancak *adağ* sözcüğü yer adı (Türkmenlerin yaşadığı Acı Deniz'in (Aral Gölü/Hazar Gölü) hemen aşağısında bulunan şehirlerden biri) olarak geçmiş ve metinde iki kez (217b/11, 322a/14) kullanılmıştır:

322a/14 ...Ve yazda macmû‘ murğ-âbîlarnıñ mekân u âşyânı ol atavlarda bolur. Ve Adaq bile Yañı (15) Şahar -kim Ĥ(v)ārazm-ı İram-bazm bilâdınıñ mu‘ azzamâtudın érdi- ol tēñiz- (16) niñ astıda durur.

Münis'in verdiği bilgilerden hareketle Adaq şehrinin Aral Gölü'ndeki irili ufaklı adalara yakın bir şehir olduğu için bu adla anıldığı söylenebilir. Bregel, yukarıdaki satırlarda coğrafi konumu belirtilen Adaq ve Yañı Şahar'dan -bu konumda önceki (17. yy.) ve

sonraki kayıtlarda bu şehirlerin adı duyulmadığı için- Münis'in iddiasına göre onun devrinde Aral Gölü'nün aşağısında bulunan şehirler olarak bahsetmektedir (Bregel, 1999, s. 634). Ayrıca Bregel, Tolstov'u referans göstererek Adak'ın Akkale kalıntıları ile Üstyurt'un güneydoğusundaki pınarın aşağısında, Sarı Gölü'nün antik batı kıyısına yakın bir yerde bulunduğunu ve 16. yüzyılda hala Yañı Şahar adı altında bulunduğu bilgisini aktarmıştır (Bregel, 1999, s. 572).

Sözcüğün kökeni ile ilgili görüşler *atav*'ın, *ada* sözcüğünün bir varyantı olduğu yönündedir. Gülensoy Talat Tekin'i referans göstererek *ada*'nın "A[<ā>u]D[<T]A(>ā)W[<ğ]" Eski Türkçede <atağ şeklinde olduğunu belirtmiş, çağdaş lehçelerdeki karşılıklarını sıralamıştır: "*āda* (Trkm.), *atav* (Bşk., TatK.,KKlp.), *utā* (Çuv.)" (Gülensoy, 2007, s. 48). Tietze (2002, s. 95) ve Räsänen (1969, s. 31), Doerfer (1965, s. 19) *ada* sözcüğünü Eski Türkçedeki <atağ sözcüğüne dayandırmışlardır. Eren "her yanı su ile çevrilmiş kara parçası" şeklinde tanımladığı *ada* sözcüğünün Çuvaşçada *utā* dışında *utrav* şekliyle de geçtiği, bunun da komşu diyalektlerden alındığının açık olduğunu belirtmiş, Doerfer (1965, s. 19) gibi *ada* sözcüğünün Türkçeden Kürtçeye ve Balkan dillerine geçtiğini ifade etmiş, sözcüğün ele alındığı kaynakları sıralamıştır (Eren, 1999, s. 2-3).

Sözcük Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kıssaşü'l-Enbiyâ* da *atağ* (KE 140r11, 141r18), *adağ* (KE 129r15, 139v1/13,139v10,140r8, 141r16,173v16) şeklinde geçmiştir: "139v/9 Bir kün (10) Süleymân atlanup barurda Kāvān atlığ adağğa tégdi" (Ata, 1997, s. 197) *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*nde sözcüğün *Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk* ve *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*'de *ada*, *Codex Cumanicus*'ta *atov*; *Kitābu Bulğatu'l-Muštāk fi Luğati'l-Türk we'l-Kıfçak*'ta *atuv* şeklinde kullanıldığı belirtilmiştir (Toparlı vd. 2007, s. 2, 16). *İbnü Mühennâ* da *adağ* sözcüğü "ada" anlamıyla 147a/8'de on dokuzuncu bölümde sular bahsinde geçmektedir (Karagozlu, 2018, s. 150). *Kuman Lehçesi Sözlüğü*nde sözcüğün *atov* "ada" (115, 17) şekline rastlanılmaktadır (Grönbech, 1992, s. 16).

*Kuman Lehçesi Sözlüğü*nde geçen *otraç* "küçük ada" (115, 16 1) sözcüğü dikkat çekicidir (Grönbech, 1992, s. 148). Nitekim, DLT'de "ada" (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018, s. 780) anlamı verilen *otrug* sözcüğü mevcuttur. Nişanyan, "ayrılmış veya kesilmiş yer, ada" anlamına gelen *otrug* sözcüğünün *otru-* "kesilmek" fiilinden türetildiğini düşünmektedir (Nişanyan, 2018, s. 5). Nişanyan, sözcüğe ek olarak yaptığı açıklamada şu ifadelere yer vermiştir:

Eski Türkçe *otrug* biçimi, *ağrğ* 'ayrık' sözcüğünün özel anlam kazanmış varyantı olarak düşünülebilir. 13. yy.'dan itibaren bilinen *adağ* biçiminin bunlarla yapısal ilişkisi açık değildir. Anlam

evrimi için karş. Latince *insula* 'ayrılmış yer' > 'ada'" (Nişanyan, 2018, s. 5).

Clauson *otruĝ* sözcüğünün "anakaradan kesilmiş" gibi bir anlama gelen *otur-olur-* fiilinden gelmiş olabileceğini, sözcüğün "oturmak" anlamıyla ilişkisinin bulunmadığını; Kazakçadaki *utraw*'ın Kumanca ve Kıpçakçadaki *otraç*'dan gelmiş olabileceğini belirtmiştir (Clauson, 1972, s. 65). Ayrıca *otruĝ* ile morfolojik olarak ilişkisi olduğunu söylemenin güç olduğu *ataĝ/adaĝ* sözcüklerinin ilk kez *İbnü Mühennâ*'da geçtiğini bildiren Clauson, *otruĝ*'un Uygurcada (VIII ff. Bud. *otruĝ* 'ada' PP 33, 7; 36, 6) ve DLT'de (Kaş. I, 97) kullanıldığını ifade etmiştir (Clauson, 1972, s. 65). Schöniĝ, Clauson gibi *otruĝ* sözcüğünün kökeninin **olor-* ~ **o(l)tur-* 'to sit down' (oturmak) olmasının pek mümkün olmadığını ancak Batı Kıpçakçasındaki **o(l)ṭ(ṭ)raĝ*'ın varyantlarının **oltur-* fiilinden gelmiş gibi görüldüğünü ifade etmiştir ve lehçelerden örnekler vermiştir:

This word looks like a derivation of **olor-* ~ **o(l)tur-* 'to sit down'. This is not very probable, but at least in Western Kipchak the cognates of **o(l)ṭ(ṭ)raĝ* seem to have been analogized to the cognates of this verb, e.g. in Crimean Tatar (*oturuş: otur-*), Karaim (*ot-raš, lač, rač, -ura/u/ış, otiris: otur-*) and Volga-Ural Kipchak (*utraw: utir-*). Chuvash *utraw* may be a loan word from Volga-Ural Kipchak. Furthermore, we find cognates of **o(l)ṭ(ṭ)raĝ* in Tara Tatar (*utrau-otrau*), Kumanda (*odru, odra, ottiraĝ*), and Chulym Turkic (*otiraĝ, otiraw, odirač, Küarik utrau*). There is also a Chulym Turkic form *odirač*. The forms in *ač~ač--ač* may go back to an older *otrač*. In Nogay, Kazakh, Kirghiz we find cognates of the Mongolian loanword *aral* (as in Southeast Turkic, Shor and Kumanda), perhaps as a result of a substitution during Oirat rule (Schöniĝ, 2007, s. 184).

Eren, Orta Türkçedeki *otruĝ*'un Kumancada ve Kıpçakçada *otraç* şeklinde kullanıldığını, çağdaş diyalektlerde "TatK. *utraw*, Tara, Kür *otrau*, Kumd. *odru*, Çuv. *utrav*" şekillerinde kaldığını, *olturuk* (>*olturux*) adının da geçtiğini, Kumandılar'ın *odrū* şeklini, Sagayca, Koybalca gibi birkaç diyalekte *ortalık*, Altay ve Baraba diyalektlerinde *ortoluk* şeklindeki sözcüğü de hatırlatarak Tuvaların da *ortuluk* şeklinde kullandıklarını aktarmıştır (Eren, 1999, s. 2). Alimbek Nurmaĝambetuli "Jer-Suvdın Atı Tarıhının Caşı" adlı eserinde Kazakçadaki *atrav*'ın *otruĝ* sözcüğünden dönüştüğünü ve sözcüğün "ada" anlamı dışında "nehrin kolu" anlamına da geldiğini ifade etmiştir:

"Otruĝ" jene "uvtrav" sözderiniñ kazak tilinde "atrav" bolıp kalıptasuvı da, türki tilderindegi dıbis seykestiginin zandılıĝınan tıskarı ketpeydi. Sonday-aq, burın "aral" maĝınasın bergen "atrav" dın "saĝa" söziniñ üĝimda jarmasuvında tabıĝı zandılık bar. Qanday özen bolmasın mühiytka nemese zañdılık teñizge küyılar jerde arnası sala-

salaga bölünip, er salanî kişigirim kurlıktar payda boladı. Mine, osı kürlıktar ezine erteden ten atav “atırvadı” talap etkendey boladı. “Atravdın” sagamen kosarlana koldarınının bastı sebebi osı dep oylaymız. (Otrug” ve “utrav” sözcüklerinin Kazak dilinde “atrav” olarak dönüşmüş olması, Türk dillerindeki ses değişimi hadiselerine uygundur. Aynı zamanda geçmişte “ada” anlamını veren “atırav”ın “kol” kelimesinin anlamıyla birleşmesi doğaldır. Hangi nehir olursa olsun, okyanusa ya da denize dökülen yerinden birkaç kola ayrılmaktadır. Bu kolların aralarında ise küçük adacıklar oluşmaktadır. İşte bu kara parçaları geçmişte “atırav” ismini sahiplenmişlerdir. “Atrav”ın nehir kolu anlamıyla birlikte kullanılmasının sebebi de bu diyebiliriz.) (akt. Ege 2011, s. 70-71).

Çağatay Türkçesi sözlüklerinden LÇTO’da *adağ/adağ* şeklinde geçen sözcüğe “sâhıl, kenâr, nazır, mavsim, faşl; ața, cazıra, hıssa, kısmat, ‘arâva, Türkistân’da vâkı’ Andıcân şahrının ısm-ı kâdimidir” karşılıkları; *ada* sözcüğüne “ața, cazıra; fadâ, ifnâ; hıtâm ve tamâm mâ’ nâsımadır, gerçi daha çok mâ’ nâsı varsa da bu kadarla iktifâ olundu” karşılıkları verilmiştir (Şeyh Süleyman, 1882, s. 7). OSTN’de *atav* sözcüğüne karşılık “*ada* I/452; *atav* Bdg. I.:58” açıklaması verilmiştir (Erbay, 2008, s. 71). Radloff’un açıklamalarından sözlüğünün kaynaklarından biri olan Budagov’un sözlüğünde de (*Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*) sözcüğün *atav* şeklinde geçtiği anlaşılmaktadır. LE’de *adağ* sözcüğüne karşılık ‘ada’ anlamı verilmiştir (Rahimi, 2016, s. 242). Senglah’da da *adağ* (33r/27) ve *ada* (33r/23, 33v/1) sözcüklerine “ada” anlamı verilmiştir (Clauson, 1960, s. 33, 34). DTO’da sözcük *atav* şeklinde değil *adağ* şeklinde geçmiş, sözcüğe “ile (ada)” anlamının yanı sıra “bir çeşit ağaç makine, nişan, nişanlı, mevsim, ayak, Türkistan’da bir şehir adı” karşılıkları da verilmiştir (De Courteille, 1870, s. 9). CSS’de *adağ* “insel (ada)” sözcüğüne yer verilmiştir (Vámbéry, 1867, s. 205). *Tarama Sözlüğü*’nde geçmeyen *ada* sözcüğünün Çağdaş lehçelerdeki karşılıkları şunlardır:

Azeri Türkçesinde *ada*, Başkurt Türkçesinde *utrau*, Kazak Türkçesinde *aral*, Kırgız Türkçesinde *aral*, Tatar Türkçesinde *utrau*, Türkmen Türkçesinde *ada*, Uygur Türkçesinde *aral*, Özbek Türkçesinde *aral* (Ercilasun vd. 1991, s. 4-5).

Ağızlarda *ada* sözcüğüne karşılık “içi, düden, bataklık ve sazlıklarla, kenarları kovalık ve çayırlarla kaplı otlaklar” açıklaması verilmiştir (Apa, Darveren *Acıpayam -Dz.) (DS, I. Cilt, 1993, s. 61). Kırşehir Kaman’da ise *ada* “su kenarlarında kavak ekimine uygun düz arazi” anlamında kullanılmıştır (<https://sozluk.gov.tr/>, 22/09/2018).

2.3. töbek/tübek (توبېك): *Firdevsü'l-İkbâl*’de sözcük “ada” anlamı ile bir kez (322a/13) kullanılmıştır: “322a Ve uluğ ve kiçik cazâyırı köp (13) bolur -kim Özbek aları töbek u aral u atav dërler- ‘acâyıbât anda kem tapılır.” Bu cümlede *töbek/tübek* sözcüğü Arapça “adalar” anlamına gelen *cazâyır*³ yerine Özbeklerin kullandığı sözcüklerden biri olarak gösterilmiştir. Bregel, *Firdevsü'l-İkbâl*’de geçen yukarıdaki cümleyi çevirirken sözcüğü *tübek?* şeklinde okumuştur: “It has numerous big and small islands, which the Uzbeks call *tübek?*, *aral* and *ataw*.”(Bregel, 1999, s. 342).

Gülensoy *töbek* sözcüğünü <Orta Türkçede *töpü+k* şeklinde tahlil etmiş, sözcüğün halk dilinde “tepe” anlamına geldiğini ifade etmiştir. *Ada*’nın bir toprak yığını, bir çeşit tepe görünümünde olduğu düşünülürse “tepe” sözcüğü ile anlam ilişkisi kurmak çok zor değildir ancak Türkçenin tarihi metinleri tarandığında *töbek/tübek* sözcüğünün “ada” anlamında kullanıldığı bir başka esere tesadüf edilmemiştir. *Tepe* sözcüğünün işlevlerinin ve anlamsal ilişkilerinin incelendiği çalışmada *tepe*’nin coğrafi bir yer şekli olarak kullanılması şu şekilde açıklanmıştır:

Çal, dikmen, kepez, kurgan, tümsek, yığın, buzlaşan kaban(I) belen, höyük, kıran(II), göbel sözcüklerinin tanımlarında “tepe” coğrafi bir yer şekli olarak kullanılmaktadır. Bu sözcüklerin tanımları incelendiğinde oluşum şekilleri ve özellikleri bakımında farklılık göstermelerine rağmen, bir tür yer biçimini göstermeleri ve buldukları yerde diğer cisimlerden “daha üst noktada” bulunmaları nedeniyle bu sözcüklerin “tepe” ortak paydasında birleştiği görülmektedir (Günşık Köksal, 2018, s. 610).

Gülensoy ‘bir şeyin üstteki bölümü” anlamını verdiği *tepe* (T(>d)Ö(/Ü, E)P(>b)E(a,ö,ö:, ü) sözcüğü için şu açıklamaları yapmıştır:

ET. *töbü-töpü-töpö* (EUTS, 248); Uyg. *töpü, töpi* (Br. Tübü) ~ OT. *töpü* [Atalay: *tüpü*] ‘tepe, insan başının üst tarafı (DLT: töpüle- ‘tepelemek, tepesine vurmak’), Eski Kıpç.: *tepe, töpe*, Çağ. (Cengizname): *tebe*; < *tö-[krşç to-]/+p+e [<ü].” (Gülensoy, 2007, s. 880-881).

Eren, *tepe* sözcüğünün “1. yüksekliği birkaç yüz metreyi geçmeyen, çok kez tek başına, yamaçları yatık yer biçimi.”, “2. bir şeyin üstteki bölümü” şeklinde iki anlamının olduğunu; Eski Türkçede *töpü*, Orta Türkçede *töpö*, Kıpçakçada *tepe, töpe* şeklinde kullanıldığını, kökeninin bilinmediğini ifade etmiştir (Eren, 1999, s.

³ Münis burada *cazâyır* (adalar) yerine *cazıra* (ada) demeliydi çünkü *aral* ve *ataw* sözcükleri “ada” anlamına gelmektedir.

402). Nişanyan, *tepe* sözcüğünün Eski Türkçedeki *tepe* veya *töppü* “dağ veya başın üstü” sözcüğünden evrildiğini ifade etmiş, tarihi metinlerdeki tanık cümlelere yer vermiştir (Nişanyan, 2018, s. 851). Doerfer TMEN II’de sözcüğün Ana Türkçede <*täpā şeklinde olduğunu belirtmiş, sözcüğün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki varyantlarını ve karşılıklarını sıralamış, sözcüğün başka dillere de geçtiğini ifade etmiştir (Doerfer, 1965, s. 450-451). Clauson, Eski Türkçede *töpü* (*töpö:*) şeklindeki sözcüğün “üst taraf (bir dağın tepesi veya insan kafası); tepe” anlamlarına gelen geldiğini ifade etmiş, sözcüğü ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır (Clauson, 1972, s. 436).

Çağatay Türkçesi ile yazılmış metinlerde *töbek/tübek* sözcüklerine veya *töpe/tüpe* sözcüklerinin “ada” anlamında kullanıldığına dair bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. ÇTS’de “tepe, üst, tümsek” anlamına gelen sözcükler *tebe/tepe/tépe/tibe/tipe/töpe/tupa/tupā* dışında *ad(2)*, *ader*, *adırğan*, *alğun*, *çakıl (2)*, *dombak/dumbak (1)*, *kır*, *eşme*, *kır alañ*, *kulle*, *küngür*, *küngüre*, *mañlay/mañlay/manglay (2)*, *püšte*, *tel*, *ula*, *yokuş*, *tağ/tağ* şeklinde sıralanmış, bu sözcüklerin AL’de geçtiği belirtilmiştir (Ünlü, 2013, s. 1154). AL’den büyük ölçüde yararlanılarak yazılan DTO ve LÇTO sözlüklerinde de *tepe* anlamındaki yukarıda sıralanan sözcüklere rastlanılmıştır. LE’de “*tepe/tépe* (/t/ ve /p/ üstün ile). “tepe, yığın; başın tepesi. Töpe dahi denir.” açıklaması yapılmış, Nevâyî’den bir beyit tanık olarak gösterilmiştir (Rahimi, 2016, s. 559-560). ÇTS’de “tepelik, hotoz” anlamına gelen *töpük*’ün *Sekkâki Divânı*’nda geçtiği belirtilmiştir (Ünlü, 2013, s. 1154). *Tepe* sözcüğünün Çağdaş lehçelerdeki karşılıkları şunlardır:

Doğu Türkçesinde *töbe*, Uygur Türkçesinde *töpä*, *töppö* “zirve”, Karaçay Balkar Türkçesinde *töppe*, Kırgız, Altay, Teleüt, Yakut Türkçesinde *töbö*, Azerbaycan Türkçesinde. *täpā*, Özbek Türkçesinde *tepä*, Kerkük Türkçesinde *teppe*, Baraba Türkçesinde, Yakut Türkçesinde *tebe*, Kazan Tatar Türkçesinde *tübe*, Başkurt Türkçesinde, Kazan Tatar Türkçesinde *tübä/tübe*, Türkmen Türkçesinde *depe*, Doğu Türkçesinde, Yakut Türkçesinde *döbe*, Yakut Türkçesinde *döwe* Çuvaş Türkçesinde *tütüpe* (Gülensoy, 2007, s. 881).

DS’de *tepe* sözcüğüne karşılık “Tütün bitkisinin yukarıya doğru en son, beşinci tabaka yaprakları. (*Düzce-Bo.)” (DS X, s. 3881) anlamı verilmiştir. Ağızlarda “tepe” anlamındaki sözcükler ise şunlardır:

depe: tepe, baş, uç (DS II, s. 1426).

depeçük Ufak tepe, toprak ve taş yığını (Keşanuz *Ayaş -Ank.) (DS II, s. 1426).

depe [deppe] Tepe, baş, uç (Körküler *Yalvaç -İsp.; *Düzce -Bo.; *Zile -To.; -Gaz.; Sarıhamzalı *Sorgun -Yz.; Keşanuz, Şihlar

*Kızılcaha mam -Ank.; -Ng.; -Kn.; İmamlı *Silifke, Emirşahlar
*Anamur -İç. [deppe]: (Hisarcık *Yayladağı -Hat.) (DS II, s. 1426).
/tepe Tütün bitkisinin yukarıya doğru en son, beşinci tabaka
yaprakları. (*Düzce -Bo.) (DS X, s. 3881)
tepelek Yüksekçe yer. (*Düzce -Bo.) (DS X, s. 3882)
tüm (I) [tönbel, tümbe, tümbek -I, tümbelis, tümbez, tünbü, tümsek
(II), tümrü, tümse, tümüsü, tünbül, tünse, tünsek, tümsek(I)] Tepe,
tümsek. (Derince *İzmit Kc.; *Merzifon -Ama.; *Zile -To.; Piraziz -
Gr.; -Ur.)[tönbel]: (Hamurcu *İncesu -Ky.) [tümbe]: (Koruköy
*Yalova -İst.) [tümbe -I]: (Özbürün *Bolvadin -Af.; Dede *Çal -Dz.;
*Bozdoğan -Ay.; Pazar *Biga -Çkl.; Ağlı *Küre -Ks.; *İskilip -Çr.;
Bayadı -Or.; Şekeroba -Mr.; *Milâs -Mğ.) [tümbelis]: (Bucak *Kozan
-Ada.) [tümbez]: (Küçükklü*Balıncak-Gr.) [tünbü]: (Çataloluk
*Develi -Ky.) [tümme (II)]: (*Çarşamba -Sm.) [tümürü]: (Viranköy -
Kü.) [tümse]: (*Düzce -Bo.) [tümüsü]: (*Develi -Ky.; *Silifke -
İç.)[tünbül]: (*Ereğli -Kn.)[tünse]: (Darıyeri *Düzce -Bo.)[tünsek]:
(*Düzce -Bo.)[tümsek (I)]: (Elecik *Kalecik -Ank.; *Gazipaşa -
Ant.) (DS X, s. 4010).

Hive Özbeklerinin kullandığı *töbek/tübek* sözcüğü ile ilişkisinin olabileceği(?) akla gelen bir diğer sözcük ağızlardaki “tepe, tümsek” anlamına gelen *tüm/tümbe/tümbek* sözcüğüdür. OSTN’de *tömpek* “yüzeyi düz olmayan, engebeli, tepeli III/1271.” (Erbay, 2008, s. 759), CSS’de *tömpek/tümpek* “düz olmayan, engebeli” (*Vámbéry*, 1867, s. 266), LÇTO’da ise *tümpek* “eğri bügri ve toğrı olmayan, ham ve çam, pıçtâb” (Şeyh Süleyman, 1882, s. 127) şeklinde tanımlanmıştır. *Tümsek* (<*tüm+se+k*) sözcüğünün çağdaş lehçelerdeki karşılıkları ise şu şekildedir:

Azerbaycan Türkçesinde *tâpâcık/gabarıcığ*, Başkurt Türkçesinde *tünğâk*, *kalkıv yir*, *kalkıvlık*, Kazak Türkçesinde *dön*, *döpes*, *tömpeşik*, Kırgız Türkçesinde *dönğök*, Özbek Türkçesinde *dön*, Tatar Türkçesinde *tünğâk*, *kalkıv yir*, Türkmen Türkçesindeki *tümme*, Uygur Türkçesinde *ör*, *dönçük*. (Ercilasun vd. 1991, s. 908-909).

SONUÇ

Rus istilası öncesi Türkistan’ın siyasi ve sosyal durumu hakkında bilgileri aktaran *Firdevsü'l-İkbâl* zengin içerikli bir tarih kitabıdır. Eserde Hive’nin coğrafyasına, yer adlandırmalarına ve iklimine dair bilgiler yer almaktadır. Çalışmada Özbeklerin Aral gölüne verdiği adlardan (*Aral*, *Buhayra-ı Hârazm-ı İram-bazm*, *Açığ Têñiz*) ve gölün üzerinde yer alan “ada”ları Arapça *cazâyır* yerine *aral*, *atav*, *töbek/tübek* sözcükleriyle adlandırdığı bilgisinden hareket edilmiş; *Firdevsü'l-İkbâl* (156b-336a)’deki karşılıkları ve sıklıkları belirtilen sözcüklerin etimolojileri, tarihî ve çağdaş lehçelerdeki, ağızlardaki karşılıkları incelenmiştir.

Çalışmada kökeni üzerine farklı görüşlerin ileri sürüldüğü “ada” anlamına gelen *aral* sözcüğünün, üzerinde pek çok ada ve adacık bulunduğu için *Aral* gölüne adını verdiği bilgisi aktarılmıştır. Orta Türkçe dönemi eserlerinde geçmeyen *aral*’ın kökeni ile ilgili görüşler incelendiğinde Türkçeden Moğolcaya geçen alıntı sözcüklerden biri olduğu yönündeki görüşün daha yaygın olduğu belirlenmiştir. *Atav* sözcüğünün kökeninin Eski Türkçedeki *atağ* olduğu ve DLT’deki *otruğ* ile bağlantısı olabileceği aktarılmıştır. Bugünkü *ada* sözcüğünün bir varyantı olan *atav* sözcüğü OSTN dışında Çağatay Türkçesi sözlüklerinde *adağ/adağ* şeklinde geçmiştir. Sözcüğün *ada* şekline yalnızca LÇTO’da yer verilmesi Şeyh Süleyman’ın eserini hazırlarken devrindeki Orta Asya’daki çağdaş lehçelerin etkisi altında kalmasıyla -nitekim LÇTO’ya yönelik eleştiriler de bu yönde olmuştur- açıklanabilir. Çalışmada ayrıca Hive Özbeklerinin *töbek/tübek* sözcüğünü “ada” anlamında kullandıkları, sözcüğün bu anlamıyla çalışma için taranan eserlerde geçmediği tespit edilmiştir. Bununla birlikte sözcüğün *tepe* ve *tüm/tümbe/tümbek/tümpek* sözcükleriyle ilişkisine dikkat çekilmiş; *tepe* ve *tömpek/tümpek* sözcüklerinin Çağatay Türkçesi sözlüklerindeki karşılıkları aktarılmıştır.

ESER KISALTMALARI

- AL:** *Abuşka Lügati*
CSS: *Çağataysche Sprach Studien*
ÇTS: *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*
DLT: *Divanü Lügat-it-Türk*
DS: *Derleme Sözlüğü*
DTO: *Dictionnaire Turc-Oriental*
LE: *Lugat-ı Etrâkiyye*
LÇTO: *Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)*
OSTN: *Opıt Slovarıya Tyurkskih Nareçiy*
TMEN: *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*

KAYNAKÇA

- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-enbiyâ (giriş, metin, tipkibasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka lügati veya Çağatay sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası. (AL)
- Bregel, Y. (1999). *Shir Muhammad Mirab Münis and Muhammad Rıza Mirab Agahi Firdaws Al-Iqbâl (history of Khorezm)*. Brill, Leiden-Boston-Köln.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları: 260.

- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- Clauson, S. G. (1960). *Sanglax, a Persian guide to the Turkish language by Muhammed Mahdi Xan, facsimile text, with an introduction and indices*. London.
- Courteille, P. D. (1870). *Dictionnaire Turc-Oriental*. Paris. (DIO)
- Derleme sözlüğü I-XII* (1963-1982). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (DS)
- Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische elemente im Neupersischen band II: Türkische elemente im Neupersischen (schluss) und register zur gesamtarbeit*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH. (TMEN)
- Eckmann, J. (1964). Çağatay edebiyatının son devri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 121-156.
- Ege, F. (2011). *Kazaklarda yer-su kültürü*. yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Erbay, F. (2008). *W. Radloff'un Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy adli eseri ve eserde geçen Çağatay Türkçesine ait kelimelerin incelenmesi*. yayımlanmamış doktora tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. (OSTN)
- Ercilasun, A. B. vd (2018). *Kâşgarlı Mahmud-Divânu Lugâti't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (DLT)
- Ercilasun, A. B. vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü I-II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman lehçesi sözlüğü*. Kemal Aytaç (Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gulamov, Y. G. (1958). *Hârezmiñ suğarılış tarihi*. Taşkent.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü I-II. cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gündoğdu, A. (1995). *Hive hanlığı tarihi (Yadigar Şibanileri devri: 1512-1740)*. yayımlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gürışık Köksal, B. (2018). Sözcükler arasında kavramsal akış: tepe sözcüğü incelemesi. *Turkish Studies*. 13 (5), 603-616.

- <https://archive.org/details/asketchturkulan00shawgoog/page/n15>
Erişim: 20 Eylül 2019.
- <https://sozluk.gov.tr/, 22/09/2018>.
- İnan, A. (1933). XIX'uncu asır Türkistan şair ve tarihçilerinden Şir Mehmet Münis 1778-1829. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. 2 (13), 17-20.
- Kaçalin, M. (2011). *El-Luğātu'n-Nevā'iyye ve'l-İstîşhādātu'l-Çağata'iyye (giriş-metin-dizinler-ıtkıbası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AL)
- Kahya, H. (2010). *Münis ve Âgehî Firdevsü'l-İkbâl (vr. 1b-156b) (giriş, inceleme, metin, dizin)*. yayımlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kaman, S. (2012). *Firdevsü'l-İkbâl giriş-transkripsiyonlu metin-inceleme (156b-336a) - dizin*. yayımlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Karagözlü, S. (2018). *İbnü Mühenna lugatı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca Türkçe sözlük*. Günay Karaağaç (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Munirov, K. (1960). *Munis, Agehî ve Beyaniyning tarihî eserleri*. Taşkent: ÖZSSR Fenler Akademiyası Neşriyatı.
- Münis Harezmi ve Muhammed Rıza Âgehî. *Firdevsü'l-İkbâl*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Nu.: T 82.
- Nişanyan, S. (2018). *Nişanyan sözlük çağdaş Türkçenin etimolojisi*. İstanbul: Liber Plus Yayınları.
- Özbek tilining izahlı lugatı* (1981). Özbekistan SSR Fenler Akademiyası A. C.
- Özeren, M. (2015). Kırgız Türkçesiyle Türkiye Türkçesi ağızlarındaki söz varlığı benzerliği üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 4 (1), 138-168.
- Poppe, N. (1955). The Turkic loan words in middle Mongolian. *CAJ*. I, 36-42.
- Poppe, N. (1983). Orta Moğolcadaki Türkçe kelimeler. Günay Karaağaç (Çev.). *Türk Dünyası Araştırmaları*. 27, 255-262.

- Rahimi, Fa. (2016). Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü. yayımlanmış doktora tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (LE)
- Räsänen, M. (1969). *Versucheines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
- Rybatzki, V. (2011). Classification of old (middle) Turkic (and Uighur) loanwords in (old and) middle Mongolic. *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish Bildiriler / Papers* içinde, 185-202. M. ÖLMEZ (Ed.). İstanbul.
- Schönig (2007), Some notes on modern Kipchak Turkic. *Ural Altaische Jahrbücher, Neue Folge*, 21, 170-202.
- Suavi, A. (1977). *Hive hanlığı ve Türkistan'da Rus yayılması 1296/1878*. M. Abdülhalik Çay (Haz.). İstanbul: Orkun Yayınevi.
- Şen, M. (1993). *Zahirüddin Muhammed Bâbur, Bâburname: giriş, metin (Kâbil ve Hindistan bölümleri) açıklamalı dizin*. yayımlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Şen, M. (2010). Su. *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi. Kültür Tarihimizde Hamam*. II (2), 41-71.
- Şeyh Süleyman Efendi (1882). *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî*. İstanbul: Mihran Matbaası. (LÇTO)
- Şişman, R. Ş. (2012). *Firdevsü'l-İkbâl: giriş, transkripsiyonlu metin (vr. 336a-523a)*. yayımlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Tekin, F. (2008). 19. yüzyıl Harezmi tarih yazıcılığı (Munis, Agehî, Beyanî). *Gazi Akademik Bakış*. 2 (3), 199-210.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati I*. cilt, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Toparlı R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, S. (2012b). *Harezmi Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.

- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi. (ÇTS)
- Üşenmez, E. (2006). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. yayımlanmış yüksek lisans tezi. Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Vámbéry, Á. (1867). *Cağataische sprach studien*. Leipzig: Philo Press. (CSS)
- Vámbéry, Á. (1878). *Etymologisches wörterbuch der Turko-Tatarischen sprachen*. Leipzig.
- Yaman, E., Mahmud, N. (1998). *Özbek Türkçesi - Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi - Özbek Türkçesi karşılıklar kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, F. (2007). *Kaşgar ve Yarkend ağız sözlüğü*. yayımlanmış yüksek lisans tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yusuf, B. (1993). *Türkçe - Özbekçe ve Özbekçe - Türkçe sözlük*. Taşkent: Özbekistan Yayınevi.